

پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۱۰، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹

10.22059/jis.2020.304233.865

Print ISSN: 2252-0643-Online ISSN: 2676-4601

<https://jis.ut.ac.ir>

The Manuscript of Nizari Quhistani's Complete Works in Chorum Hassan Pasha Library and Its Importance in Correcting and Completing His Poems

Mahdi Rahimpour

Ph.D Candidate, Department of Persian Language and Literature Mohagheh Ardabili University, Ardabili, Iran

Asghar Salahi¹

Associate Professor Department of Persian Language and Literature Mohagheh Ardabili University, Ardabili, Iran

Received June 10, 2020 ; Accepted: August 16, 2020

Nizari is one of the famous Persian poets of the seventh and eighth centuries AH. Many of his works are still extant in various forms. His sonnets, quatrains, and masnavi poems have been published, but his other poems have not yet been published. In some of the manuscripts of Nizari's collection of works, there are verses that cannot be found in the printed versions. One of these manuscripts is kept in Chorum Hasanpasa Library in Turkey. This article mentions some important differences between the aforesaid manuscript and the published works. It argues that the manuscript is more credible than the printed copies. It should be noted that among Nizari's works, what is studied in this article are his sonnets, *Safarnama*, *Munazara-yi Shab wa Rūz*, and his letters.

Keywords: Nizari Quhistani, Ghazals, *Safarnama*, *Rūz wa Shab*, Chorum Library.

1. Corrsponding Author Email: a_salahi@uma.ac.ir

دست‌نویس کلیات نزاری قهستانی در کتابخانه چوروم حسن‌پاشا و اهمیت آن در تصحیح و تکمیل اشعار او

مهدی رحیم‌پور

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

عسگر صلاحی^۱

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۳/۲۱؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۵/۲۶

(از ص ۱۲۵ تا ص ۱۴۵)

چکیده

نزاری یکی از شاعران معروف فارسی در قرن هفتم و هشتم هجری است که آثار متعددی در قالب‌های مختلف از او باقی مانده است. غزلیات و مثنویها و رباعیات نزاری چاپ شده‌اند، ولی سایر اشعار او، اعم از قصاید، قطعات، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند و مسمطها هنوز چاپ نشده‌اند. از طرفی در برخی نسخه‌های باز یافته کلیات نزاری ابیات دیگری هست که در نسخه‌های چاپی نیست. یکی از این نسخه‌ها، نسخه کلیات نزاری متعلق به کتابخانه چوروم حسن‌پاشا در ترکیه است که در این مقاله ضمن معرفی آن، ابیات تازه‌ای از اشعار نزاری را که در آن نسخه آمده، ولی در نسخه‌های مورد استفاده مصححان نبوده، می‌آوریم. از طرفی برخی به اختلافات مهمی که از نظر نگارندگان صحیح‌تر از ضبط‌های نسخه‌های چاپی است، اشاره کرده‌ایم. لازم به ذکر است از بین آثار منظوم نزاری، آنچه که در این مقاله مورد توجه قرار گرفته، غزلیات، سفرنامه، مثنوی روز و شب و نامه‌های منظوم اوست.

واژه‌های کلیدی: نزاری قهستانی، غزلیات، سفرنامه، روز و شب، کتابخانه چوروم.

مقدمه

سعدالدین ابن شمس‌الدین بن محمد قهستانی متخلص به نزاری، شاعر قرن هفتم و هشتم هجری است که در منابع متعددی به زندگی و برخی آثار او پرداخته شده است^۱. از نزاری اشعار زیادی در قالب‌های مختلف باقی مانده که اغلب آنها منتشر شده است. از معروف‌ترین اشعارش، یعنی غزلیات او، گرفته تا اکثر مثنوی‌ها و رباعیاتش تصحیح و منتشر شده، ولی هنوز تعداد زیادی شعر دارد که هنوز چاپ نشده است. تعداد نسخه‌های باقی مانده از کلیات نزاری هم کم است و اغلب نسخه‌ها فقط شامل غزلیات او هستند. بنابراین یکی از دلایل منتشر نشدن همه اشعار نزاری، در دسترس نبودن نسخه‌های کلیات است. شاید حجم بالای اشعار نزاری و یا حتی عقاید نزاری باعث شده کمتر به استنساخ اشعارش پرداخته شود. اگر هم اغلب نسخ فقط شامل غزلیات او

می‌شود، به دلیل ویژگی‌های خاص غزل و نیز عاری بودن آن از هرگونه عقیده و تفکر خاص باعث شده از روی آن استنساخ‌هایی صورت گیرد. در مورد نسخه‌های کلیات نزاری، به‌ویژه نسخه روسیه در جای دیگر مفصل گفته‌ایم^۲، در اینجا فقط به معرفی و نیز ارزش و اهمیت یکی از نسخه‌های تازه کشف‌شده کلیات نزاری در یکی از کتابخانه‌های ترکیه می‌پردازیم که تا کنون کسی بدان دسترسی یا توجه نداشته است.^۳ این نسخه متعلق به کتابخانه شهر چوروم حسن‌پاشا است که به شماره ۱۹۵۵ در آنجا نگهداری می‌شود (حسینی، ۱۳۹۰: ۲۷) و تصویری از آن در اختیار نگارندگان است.^۴ مطابق انجامه نسخه، کلیات نزاری روز دوشنبه نهم محرم ۸۶۵ هجری به دست زین‌العابدین بن محمد کتابت شده است. این نسخه که محل کتابت آن معلوم نیست، ۲۵۱ برگ دارد. صفحات بدون عنوان دارای ۲۱ بیت و صفحات عنوان‌دار دارای ۱۹ بیت است. صفحه ابتدایی نسخه دارای سرلوح کتیبه‌ای است که به شکل زیبایی ترسیم شده است. همچنین در ابتدای غزلیات (گ ۹۸ ب) سرلوحی از همین نوع به شکل بسیار زیبایی با محتوای بسمله ترسیم شده که از نمونه‌های بسیار زیبای سرلوح‌ها در قرن نهم است. نسخه به خط نستعلیق زیبا کتابت شده، ولی اغلاط زیادی دارد. صفحات دارای جدول دوستونی است و عناوین اغلب به شنگرف (سرخ) و بعضاً رنگ‌های دیگر غیر از رنگ متن نسخه (بنفش، طلایی و سبز) نوشته شده است. اغلب صفحات دارای رکابه است و شماره‌گذاری صفحات آن جدید و در کتابخانه محل نگهداری - با اعداد لاتین - انجام شده است. در سه موضع نسخه (گ ۷۸، ۱۳۲ ر و ۲۵۱ ر) مهر واقف نسخه به چشم می‌خورد. اهمیت این نسخه زمانی آشکار می‌شود که با بررسی دست‌نویس‌های باقی‌مانده از کلیات نزاری به این نتیجه می‌رسیم که اولاً نسخه‌های کمتری از کلیات او در کتابخانه‌ها باقی مانده است. نگارنده در جای دیگر به دست‌نویس‌های اشعار نزاری و ارزش و اهمیت آنها خواهد پرداخت، اما در اینجا عجالاً به ذکر این نکته بسنده می‌کنیم که پس از دست‌نویس بسیار مهم کلیات نزاری که در کتابخانه سالتیکوف شچدرین^۱ در لنینگراد به شماره ۴۱۵ نگهداری می‌شود و در رمضان ۸۳۷ ق کتابت شده (دانش‌پژوه، ۱۳۵۸: ۱۴۰)، نسخه چوروم از لحاظ تاریخی دومین دست‌نویس از کلیات نزاری است که به تاریخ محرم ۸۶۵ ق کتابت شده است. گرچه جامعیت و نیز صحت نسخه لنینگراد را

1 . Saltykov shchedrin

ندارد، اما به لحاظ احتوا بر برخی آثار منظوم نزاری که در نسخه‌های دیگر وجود ندارد، حائز اهمیت است.

نسخه چوروم شامل چند قصیده، ترکیب‌بند، غزل، قطعه، مثنوی و چند رباعی است که به ترتیب ذیل در بین‌الدفتین جای گرفته‌اند:

قصاید از برگ ۱ پ تا ۴ پ؛ ۹ ر تا ۲۶ پ؛ ۳۳ ر تا ۳۴ ر؛ مسمط‌ها از برگ ۴ پ تا ۸ پ و ۲۶ پ تا ۲۹ پ؛ ترکیب‌بند از برگ ۲۹ پ تا ۳۳ ر؛ قطعات از برگ ۳۴ ر تا ۴۲ ر؛ قطعه‌ای نیز در برگ ۱۲۹ ر مضبوط است که بین غزلیات آمده است.

مثنوی‌ها شامل: نامه‌ای منظوم از برگ ۴۲ ر تا ۴۵ پ؛ مثنوی سفرنامه نزاری ۴۵ پ - ۷۱ ر؛ مثنوی دستورنامه از برگ ۷۱ ر تا ۸۴ ر؛ مناظره روز و شب از برگ ۸۴ پ تا ۹۸ ر؛ غزلیات از برگ ۹۸ پ تا برگ ۲۴۸ ر؛ رباعیات از برگ ۲۴۸ پ تا ۲۵۱ ر.

مصححان اشعار نزاری به نسخه چوروم دسترسی نداشتند و از آن دست‌نویس استفاده نکرده‌اند. نگارندگان با بررسی این نسخه و مقایسه آن با اشعار چاپ شده به نتایج قابل تأملی رسیدند که در اینجا بدان می‌پردازیم.

۱. مثنوی روز و شب

این مثنوی بر اساس دست‌نویس روسیه و به کوشش دکتر نصرالله پورجوادی چاپ شده، ولی نسخه چوروم حسن‌پاشا در دسترس ایشان نبوده است. این مثنوی هم از حیث اختلاف ضبط و هم از لحاظ تعداد ابیات تفاوت‌هایی با نسخه دست‌نویس چوروم دارد که نشان می‌دهد استفاده از نسخه چوروم می‌توانست در ارائه متنی صحیح‌تر و دقیق‌تر به مصحح کمک کند.^۵ همچنین دوازده بیت در دست‌نویس چوروم آمده که در دست‌نویس روسیه نیست و ما آن ابیات را عیناً در اینجا نقل کرده‌ایم.

۱-۱. اختلاف ضبط‌ها

صفحه ۳۸، بیت ۱۵:

روح را بعد از آن مجسم کرد بی‌مدد نامش ابن‌مریم کرد

در دست‌نویس چوروم در مصراع دوم به جای «بی‌مدد»، «بی‌پدر» ضبط شده که با توجه به مفهوم قرآنی بیت صحیح‌تر است.

صفحه ۴۰، بیت ۳۱:

هیچ کم گردد از خزانه عام که ببخشی گناه مستی خام؟

در مصراع دوم به جای که در نسخهٔ چوروم گر آمده که از لحاظ معنایی، دستوری و وزنی ضبط دقیق‌تری است.

صفحهٔ ۴۲، بیت ۵۳:

وان که کلکش چو در سریر آید جان نو در جهان به برآید

در مصراع دوم مشخص است که قافیه غلط است. مصحح در پاورقی حدس زده که احتمالاً به جای به برآید، به زیر آید صحیح است. در اینجا نسخهٔ چوروم به ما کمک می‌کند. صورت صحیح مصراع در آنجا چنین است: جان نو در جهان پیر آید
ضمناً تقابل نو و پیر در این مصراع قابل توجه است.

همان صفحه، بیت ۵۵:

وآن که لطفش چو دستگیر شود در مفاصل شریک سیر شود
مصراع دوم همچنانکه ملاحظه می‌شود معنا و مفهوم درستی ندارد. مصراع در دست‌نویس چوروم بدین صورت است: در مناصل، شرنگ شیر شود
مناصل، جمع منصل به معنای لبهٔ شمشیر؛ شرنگ به معنای زهر و سم و شیر هم که مشخص است. بنابراین سخن از لطف پادشاه است که باعث می‌شود زهر آغشته شده به شمشیر، به شیر تبدیل شود و خاصیت کشنده بودنش را از دست می‌دهد و حیات‌بخش می‌شود. کما اینکه در بیت بعدی برعکس این مفهوم را آورده است:

وآن که گر بر زمانه قهر کند نوشداروش همچو زهر کند

صفحهٔ ۴۵، بیت ۷۹:

شیشه‌ای داشتم ز خونابه پر چنان کز شراب قرابه

سخن از تنهایی شب است که نزاری با بیانی شاعرانه آن را به تصویر کشیده است. در بیت‌های قبلی می‌گوید:

جام و جان و قرابه روح‌افزای تن بی‌جان من ستم‌فرسای
تا نگویی مگر قرابهٔ می نه تصوّر چنین مکن هی هی

بعد در این بیت می‌گوید:

سینه‌ای داشتم ز خونابه پر چنان کز شراب قرابه
دیگران در نشاط نوروزی من دل‌خسته با جگرسوزی

شاعر در اینجا خون دل را به به شراب در قرابه تشبیه کرده و بنابراین ضبط نسخه چوروم، یعنی «سینه» به جای «شیشه» درست است. همچنان که از بیت‌های قبل و بعد نیز مشخص است که شاعر از سینه پردرد و درون آکنده از غم و اندوه خود سخن می‌گوید. بنابراین «شیشه» در نسخه مورد استفاده مصحح تصحیف «سینه» است.

صفحه ۵۳، بیت ۱۵۸:

جای تو چاه تنگ و تار بود کنج تاریک و نفت و غار بود

مصراع دوم در دست‌نویس چوروم بدین صورت مضبوط است:

کنج دلگیر و نقب و غار بود

اختلاف بین دو ضبط «تاریک» و «دلگیر» چندان مهم نیست، ولی به جای نفت، قطعاً «نقب» صحیح است، به معنای راه باریکی که زیر زمین برای رفتن از به جای دیگر سازند، که معمولاً راه تنگ و تاریکی است. ناظم‌الاطبا آن را به معنای سوراخ [محل استقرار] خرگوش هم آورده است (نک: دهخدا: ذیل نقب).

صفحه ۶۳، بیت ۲۴۵:

جمله از هیبت و حرارت نور گشته بی‌توش و تاب و قوه و زور

این بیت از ابیاتی است که شب در جواب روز می‌گوید. با توجه به دو واژه «هیبت» و «حرارت» ضبط نسخه چوروم دقیق‌تر است که به جای «نور»، «هور» به معنی آفتاب ضبط کرده است. کما اینکه معنا و مفهوم بیت نیز همین ضبط را تأیید می‌کند.

صفحه ۸۰، بیت ۴۰۲:

هرچه گویم تو خود نکو دانی همه غت و ثمین او دانی

با توجه به ضمیر «او» در مصراع دوم و نیز بیت قبلی:

پادشاه نزاری عاجز جز به اخلاص دم نزد هرگز

واضح است که در مصراع اول طبق نسخه چوروم باید به جای «گویم»، «گوید» ضبط شود.

همان صفحه، بیت ۴۰۶:

من که باشم که گویم آن توام یکی از جمله سگان توام

در دست‌نویس چوروم به جای «یکی»، «سگی» ضبط شده که دقیق‌تر و مضبوط‌تر است.

صفحه ۸۲، بیت ۴۲۳:

یک شکاف است از مبادی کار واجب و لازم است استغفار

در نسخهٔ چوروم به جای «شکاف»، «نکال» به معنای عقوبت و سزا، ضبط شده که با توجه به قراین و مفهوم بیت صحیح است.

صفحهٔ ۸۳، بیت ۴۳۲:

منم امروز اوستاد سخن بستانم به طبع داد سخن
اصولاً «ستاندن از» باید باشد و «ستاندن به» درست نیست. نسخهٔ چوروم نیز به درستی
«بستانم ز طبع...» ضبط کرده است.

همان صفحه، بیت ۴۳۴:

هر زمان تحفه‌ای برون آرم که از آن عقل را جنون آید
با توجه به ردیف، در مصراع دوم جنون آرم صحیح است و جنون آرد غلط تایی است.

صفحهٔ ۹۱، بیت ۵۰۷:

من یقینم اگرچه من چو سگم که همه تست خون و رگم
در نسخهٔ چوروم به جای «من چو سگم»، «نیست شکم» ضبط شده که با توجه به «من
یقینم»، می‌تواند درست باشد. هر چند وجود اگرچه در بیت معنای آن را مبهم کرده
است. در مصراع دوم نیز پس از «که همه»، «بهر» افتاده که با اضافه کردنش وزن
مصراع درست می‌شود.

۲-۱. ابیات اضافه

صفحهٔ ۴۴ بعد از بیت ۶۸ این ابیات در دست‌نویس چوروم آمده که در چاپ حاضر
نیست:

منما	مکرما	خداوندی	مالک ^۷	بی‌نظیر	و	مانندی
هرچه	خواهی	توانی	و	یاری	در	اجابت
دولت	شاه	دار	روزافزای	تیغش	از	روی
خانهٔ	دشمنش	چو	شب	تاریک	گردن	حاسدش
خلوتش	همچو	خلد	پراحباب	جان	خصمش	چو
هر	شبش	باد	خوشر	از	نوروز	با
یاربش	دیرسال	باقی	دار	دولتش	بی‌زوال	باقی

صفحهٔ ۸۱، بعد از بیت ۴۰۹ این بیت در دست‌نویس چوروم آمده که در دست‌نویس
روسیه نیست:

علم و فضلی چنانکه باید نه عقل و نفسی که ره نماید نه

صفحهٔ ۸۴، پس از بیت ۴۴۳، این دو بیت در دست‌نویس چوروم آمده است:

بر سرم سایه عنایت تو بس بود خاصه در حمایت تو
هرچه اقبال دست‌یار بود با من ادبار را چه‌کار بود
صفحه ۹۰، پس از بیت ۵۰۳ این بیت را از نسخه چوروم باید افزود:
چون دو تا کرد پشت مرد و زنان گوشه باید گرفتنش چو کمان
صفحه ۹۱، پس از بیت ۵۱۴ این بیت در چوروم هست:
من که بعد از خدا ترا دارم نقض رای تو کی روا دارم

۲. سفرنامه نزاری

این منظومه به کوشش چنگیز غلامعلی بایبوردی در سال ۱۹۶۶ میلادی تصحیح شده و اخیراً نیز همان تصحیح به کوشش محمود رفیعی توسط انتشارت هیرمند در سال ۱۳۹۰ منتشر شده است. مثنوی سفرنامه بر اساس دو نسخه روسیه و تاجیکستان تصحیح شده و نسخه چوروم حسن پاشا در اختیار مصحح نبوده. با مقابله دست‌نویس چوروم با نسخه چاپی علاوه بر وجود اختلاف ضبط که بعضاً ضبط‌های نسخه چوروم بهتر است، ۱۷ بیت نیز در دست‌نویس چوروم وجود دارد که در نسخه‌های مورد مراجعه مصحح نبوده است. ذیلاً به چند مورد اختلاف ضبط جهت نمونه و نیز نقل اشعار تازه می‌پردازیم:

۲-۱. اختلافات

صفحه ۳۸:

بودمی من چندگاه از مکر و کید فارغ از ردّ و قبول عمر و زید
همچنان که نسخه چوروم نیز تأیید می‌کند (گ ۴۷)، به جای «بودمی من»، می‌بایست
«بودم ایمن» ضبط شود تا معنا درست گردد. ابیات قبل و بعد نیز این ضبط را تأیید
می‌کند:

روزگاری خرم و خوش داشتیم گرچه جایی دل مشوّش داشتیم
بودم ایمن چندگاه از مکر و کید فارغ از ردّ و قبول عمر و زید
مجلس عشرت مدام آراسته همنشینان جمله دل برخاسته

به این ابیات توجه کنید:

صفحه ۸۷:

چون از آنجا گشته جان و خسته تن مانده چون یعقوب در بیت‌الحرز
یوسف گم‌کرده را نادیده‌روی روی در اهریمنی کین هست شوی

به جای «از آنجا»، می‌بایست «زلیخا» ضبط شود. در نسخهٔ چوروم (گ ۵۶ر) نیز «زلیخا» مضبوط است. سخن از دیدار با دختری است که نزاری در مسیر سفر خود بعد از زنجان دیده و حال و احوال او را توصیف می‌کند.
صفحهٔ ۸۹:

نامراد و بی‌مراد از وی عجب بر لب کوثر نشسته تشنه‌لب
مصحح بعد از نامراد در داخل پرائنز نوشته است (بامرداد؟). طبق نسخهٔ چوروم (گ ۵۶پ) که به نظر درست هم هست، مصراع بدین صورت است:
بامراد و بی‌مراد از وی عجب

این بیت به این صورت آمده:

در صفحهٔ ۹۸

گفتم القصّه چو (کذا) از دست رفت بایدم یک‌بار دیگر مست رفت
در نسخه‌های مورد استفادهٔ مصحح بعد از چو کلمه‌ای افتاده و مصحح که متوجه آن بوده (کذا) آورده است. صورت صحیح مصراع در دست‌نویس چوروم (گ ۵۸پ) چنین است: گفتم القصّه چو کار از دست رفت
واژهٔ «کار» در دست‌نویس‌های مصحح از قلم افتاده بوده است.

۲-۲. ابیات اضافه

در صفحهٔ ۳۴ صحبت از تقابل عقل و عشق است و این ابیات در چوروم آمده و در دو نسخهٔ روسیه و تاجیکستان نیست:

آسمان از عشق سرگردان بماند	دیدهٔ عقل اندرو حیران بماند
عقل را با عشق نبود انتساب	عقل خفاش آمد و عشق آفتاب
عقل را در راه عشق ابلیس دان	عشق و دل پولاد و مغناطیس دان
گر نیفتادی بر انسان شرع عشق	ره نبردی کس به اصل و فرع عشق

(گ ۴۶ ر - ۴۶ پ)

در صفحهٔ ۶۳ این بیت اضافه شود:

خوی بکن در نامرادی مردوار تا مرادت پیش آرد روزگار (گ ۵۱ پ)

در صفحهٔ ۴۵ این بیت نسخهٔ چوروم می‌بایست اضافه شود:

آوه و کاشان و قم بگذاشتیم عید اضحی ساوه منزل داشتیم (گ ۴۸ پ)

در صفحه ۹۳ در گفتگوی بین طیب و نزاری این ۶ بیت در دست‌نویس چوروم مضبوط است، ولی در نسخه چاپی نیامده:

از غذا گفتا ^۱ چه بردستی به کار	گفتمش غم خواجه دست از من بدار
گفت شربت، گفتمش خون جگر	لطف کن چیزی مپرس از من دگر
گفت اجابت می‌شود گفتم خموش	گفت خوابت برد برگو یا نه دوش
کی تبت می‌آید و کی می‌رود	در تبت هیچت ز تن خوی می‌رود
هیچ کشکابی دو باری خورده‌ای؟	احتما از ناموافق کرده‌ای؟
من به گرمی با صلاح آرم ترا	واندرین سردی بنگذارم ترا

(گ ۵۷ - ۵۷پ)

در صفحه ۱۰۸ این بیت را باید از چوروم به مثنوی افزود:

کیست گفت اینجا ز جمع خاص و عام لایق گفتن که بگزارد پیام
(گ ۵۹پ)

در صفحه ۱۳۴ به این بیت توجه کنید:

من به نفس از کافران محکم‌ترم با خدا عصیان ظاهر می‌کنم
این بیت در واقع بیت مستقلی نیست و در واقع هر کدام از مصرعها، مصرع دیگری دارند که در نسخه‌های روسیه و تاجیکستان افتاده‌اند. حروف قافیه نیز نشان‌دهنده این افتادگی است. در نسخه چوروم دو بیت به صورت کامل ضبط شده است:

من به نفس از کافران محکم‌ترم	لیک در طاعت از آن زن کمترم
پسروی نفس کافر می‌کنم	با خدا عصیان ظاهر می‌کنم

(گ ۶۴ر)

در صفحه ۱۳۹ این بیت را باید از دست‌نویس چوروم افزود:

در نماز آن دل که هرجایی بود پس نمازی نیست سودایی بود
(گ ۶۵ر)

در صفحه ۱۴۵ این دو بیت دست‌نویس چوروم افزودنی است:

گفتمش ساکن شد آخر بخت تیز	روزگارم سخت بریستی که خیز
موضع دیگر که جانم کاستی	خلق ازو رحلت به حاجت خواستی

(گ ۶۶ر)

۱. نامه منظوم

نامه منظوم مندرج در دست‌نویس چوروم (گ ۴۲-۴۵پ) با مطلع
ای باد برو سوی سجستان وین نامه سوزناک بستان

بر اساس دست‌نویس روسیه به کوشش محمود رفیعی و محمدرضا راشد محصل (نامه چهارم، صص ۷۱ - ۷۸، ۱۵۳ بیت) چاپ شده است. با مقایسه دو نسخه اختلافات و تفاوت‌هایی - البته اندک - به چشم می‌خورد که می‌تواند در حل برخی ابهامات کمک کند. به عنوان نمونه؛

در صفحه ۷۳:

غنچه به زبان تنگ می‌گفت برگی بودم هنوز ناسفت
زبان تنگ، ترکیب غریبی است. به نظر ضبط نسخه چوروم (گ ۴۳) صحیح‌تر می‌نماید که «دهان تنگ» نوشته است. در صفحه ۷۵ در این دو بیت:
گفتا ز کدام روضه رفتی از طرف کدام حوضه رفتی
گفتا ز مدینه‌السلامه دارم به تو این نیازنامه
در بیت اول به جای «گفتا» روشن است که «گفتم» باید باشد. گفتگو بین عاشق و قاصد است.

۳. غزلیات

غزلیات نزاری به کوشش دکتر مظاهر مصفا در دو جلد منتشر شده است. جلد اول در سال ۱۳۷۱ و جلد دوم در سال ۱۳۷۳ منتشر شده است. در نسخه چاپی ۱۴۰۸ غزل وجود دارد. در نسخه چوروم تقریباً ۵۵۰ غزل وجود دارد. اما نکته مهم این است که حدود ۸۰ غزل در نسخه چوروم وجود دارد که در نسخه چاپی نیست. از طرفی در غزلیات مشترک نیز اختلافات اساسی هم به لحاظ ضبط و هم از لحاظ تعداد ابیات وجود دارد، با این توضیح که تعداد ابیات غزلیات در برخی موارد در نسخه خطی بیشتر از چاپی است و بالعکس. ما در اینجا ابیات اضافی در نسخه چوروم را نقل خواهیم کرد.

۱-۳. اختلاف:

غزل ۵۶۹، بیت:

نزاری ار بگدازد مرا ز یار چه سود خلاص روی ندارد ز بس گداز چه سود
در مصراع اول مرا ز یار باعث شده ساختار جمله کمی مبهم و آشفته شود. به نظر می‌رسد در اینجا ضبط چوروم دقیق‌تر است که گفته: نزاری ار بگدازد هزاربار چه سود
در این صورت هم معنی بیت بهتر می‌شود و هم ساختار جمله منطقی‌تر است. در این صورت «بس» در مصراع دوم به معنای «بسیار»، ناظر بر همین «هزاربار» است.

در غزل شماره ۹۰۰ بیت:

عاقبت صحبت خورشید ندارد خفاش ما روانیم نه از بهر نشست آمده‌ایم

در نسخه چوروم در مصراع اول به جای «عاقبت»، «طاقت» آمده که با توجه به معنی و مفهوم بیت صحیح‌تر است: **طاقت** صحبت خورشید ندارد خفاش
در غزل ۹۲۱ در مصراع دوم بیت:

راست چون سرویم آزاد و مجرد لاجرم هم ز **بستان** ایمنیم و هم ز بهمن فارغیم
در دست‌نوشته چوروم به جای «بستان»، «نیسان» ضبط شده که با توجه به مفهوم بیت و نیز قرینه «بهمن» صحیح‌تر است.

در غزل ۱۰۳۱ در بیت:

به قیاس احتیاجم نبود به صور محشر ز لحد برآورم سر چو تو بگذری به بالین
در دست‌نویس چوروم به جای «قیاس»، به درستی «قیامت» ضبط شده که معنی بیت را به درستی می‌رساند. یعنی باید این‌گونه باشد: به **قیامت** احتیاجم نبود به صور
محشر. در غزل شماره ۱۱۵۷ بیت هفتم چنین ضبط شده:

برون شوی که از این نیم جان خلاص شوم نمی‌کند هم و افسوس کاین قدر کردی
همچنانکه خود استاد مصفا هم در پاورقی شرح داده‌اند، این بیت بدین گونه پیچیده و مبهم است و ایشان سعی کرده‌اند با حفظ همین ضبط مفهومی توجیهی برای آن عرضه کنند. اما با مراجعه به ضبط نسخه چوروم به نظر می‌رسد مشکل پیچیدگی این بیت حل می‌شود:

بر آن سرم که از این نیم جان خلاص شوم نمی‌کند هم و افسوس کاین قدر کردی
بر آن سرم هم معنای بیت را اصلاح می‌کند و هم نسبت به ساختار و مفهوم کلی غزل پذیرفتنی‌تر است.

۲-۳. ابیات اضافی

در غزل ۱۷۸، این بیت در چوروم اضافه بر ابیات چاپی آمده است:

موضع دیگر که جانم کاستی خلق ازو رحلت به حاجت خواستی
(گ ۱۴۳ پ)

در غزل ۲۳۵، این بیت را باید از نسخه چوروم بدان افزود:

امروز کسی کزو جدا نیست فرداش چه حاجت نشورست
(گ ۲۲۹ پ)

در غزل ۲۵۶، این دو بیت از دست‌نویس چوروم افزودنی است:

در بارگاه حسن و جمال و جلال و فتح بر تخت دل وساده جان متکای اوست
نی‌نی کدام فتح و جلال و جمال و حسن سلطان هر چهار مراتب گدای اوست
(گ ۲۳۷ ر)

در غزل ۲۶۵، این دو بیت را باید افزود:

رخصت تاویل محض باز نمودن گواست
ظاهر تنزیل را حاجت این گفت‌وگوست
رحبۀ معنی طلب رخنۀ صورت مجوی
پستی بالای من اوج کمال علوست
(گ ۲۴۶)

در غزل ۴۹۹، ۵ بیت چاپ شده، ولی در نسخهٔ چوروم ۴ بیت دیگر دارد:

اگرچه خون شدم اما نکرده‌ام خونی
تو احتیاط کن احوال ما چنین باشد
خطا نکرده‌ام آشفته بر بتی شده‌ام
که زیر نافۀ زلفش هزار چین باشد
نزار یا بنشین در وفا و خوش برخیز
به رغبت از سر جان شرط ما [برین] باشد
روا مدار که بی‌آفتاب طلعت دوست
به غیر سایه کسی با تو همنشین باشد

در غزل ۵۴۹، این بیت را از چوروم باید بدان افزود:

روزگاری است که این طایفه را می‌طلبم
که به خود هیچ نباشند و همه او باشند
(گ ۱۳۳)

غزل شمارهٔ ۵۵۲، در چاپ ۶ بیت دارد، ولی در دست‌نویس چوروم ۸ بیتی است که دو بیت اضافه از این قرار است:

بد مکن با من بیچاره از آن روز بترس
که خدا با تو همان کردهٔ تو باز کند
حسن بر ناز تو زیباست اگر ناز کنی
ناز بر حسن تو ختم است اگر ناز کند
(گ ۱۲۸)

در غزل شمارهٔ ۵۶۱ این بیت در چاپ استاد مصفا نیست:

که بر شمع رویش نباشد عجب
که در روم پروانه پیدا بود
(گ ۱۳۱)

غزل ۵۶۹، این بیت در نسخهٔ چوروم آمده است:

خطاست دعوی تمییز کرده بی‌آرام
چو مهره‌دزد بود شرطه پاکباز چه سود
(گ ۱۳۱پ)

در غزل ۵۷۱، این بیت نسخهٔ چوروم را ندارد:

گر به بینایی نبینم بعد از این اندیشه نیست
چون نه در روی تو می‌بینم ز بینایی چه سود
(گ ۱۲۵)

در غزل شمارهٔ ۵۹۲، این دو بیت از دست‌نویس چوروم افزودنی است:

حقیقت است که در عشق ما گذشته ز درد
کسی اگر چه حیل کرد در دوا نرسید
به خویشتن نتواند رسید دوست به دوست
به پادشاه کسی جز به پیشوا نرسید
(گ ۲۴۱پ)

در غزل شماره ۵۹۹، این دو بیت نسخه چوروم را باید اضافه کرد:

شمع اگر حاضر نباشد گو مباش می‌باید سوختن پروانه‌وار
مرد باش ای پیر نابالغ هنوز پخته شو ای پخته‌خوار خام‌کار
(گ ۲۴۴پ)

در انتهای غزل شماره ۶۴۲، این ابیات را از دست‌نویس چوروم اضافه می‌کنیم:

در میان جان بین او را کزوست روضه جان محب در اهتزاز
مشرکان حرمان و حرفت می‌برند صوفیان همچون نزاری محض راز
جز نیازش نیست همره وین عجب بی‌نیازی بایدش چون بی‌نیاز
عاجزان را در مراتب عیب نیست عجز بردن با در عاجزنواز
(گ ۲۱۶پ)

غزل ۶۸۸، این بیت در چوروم آمده که در چاپی نیست:

هم عاقبت از ظلمت ره یافت به نور دل تا داد خلاص آخر از عقل جگرخوارش
(گ ۱۴۴ر)

در غزل شماره ۶۹۸، این بیت در چوروم آمده، ولی در نسخه چاپی نیست:

زان می که آب خضر ترشح کند ز درد بر یاد بزم صاحب صاحب‌قران دنش
(گ ۱۷۴ر)

به غزل شماره ۷۸۷، این ۴ بیت را نیز باید از نسخه چوروم افزود:

میان آتش اگر در روی کرامت نیست بدین سخن نکند التفات جز مجهول
ز چشمه خم اگر عارفی برآور غسل به آب درنرود مرد کی شود مغسول
خوش است چنگ محبت فتاده در رگ جان ز یکدگر نشده منفصل چو ضرب اصول
فسرده را چه خبر زانک تر و خشک بسوخت نشسته غافل و مشتاق در سلوک و عجول
(گ ۲۲۷ر)

غزل ۸۲۴، در دیوان چاپی ۷ بیت است، ولی در نسخه چوروم ۴ بیت دیگر نیز علاوه بر آن وجود دارد:

تو زان می نخوردی که ما، پس چه دانی که مستی ما بر مزیدست هر دم
چو باور ندارند از من همان به که طومار زهد و ورع درنوردم
سیه‌کاسگانم ندانند آلا مقیمان این گنبد لاژوردم
عجب آتشی دارم و این عجب‌تر که دلها نمی‌سوزد از آه سردم
(گ ۱۳۸ر)

در غزل ۸۳۲، این بیت را باید بر اساس نسخهٔ چوروم به غزل افزود:

از بی نیش فراق حمداً لله شربت نوش وصال بازچشیدم
(گ ۲۰۸ر)

در غزل شمارهٔ ۹۰۰، بیت زیر نیامده ولی در نسخهٔ چوروم نقل شده است:

تا نگویی به سر خویش خروجی کردیم پای‌کوبان دل و جان داده ز دست آمده‌ایم
(گ ۱۳۹پ)

در غزل ۹۰۷، این بیت در دیوان نیامده است:

آنچه آن است همان است که ما می‌خواهیم مابقی هرچه نه آن است همان آزادیم
(گ ۱۰۱پ)

غزل ۹۲۱، این سه بیت را ندارد:

مهر فرزند و هوای زن کجا و ما کجا
ما و من باشد حجاب دیدهٔ بینندگان
حاصل کشت و درو در ابتدا و انتها
ما هم از فرزند آزاد و هم از زن فارغیم
ما هم از ما بی‌نشانیم و هم از من فارغیم
جمله برهم سوختیم از خوید و خرمن فارغیم
(گ ۱۰۱ر)

غزل ۹۲۹، این بیت را ندارد:

می‌فریبند و سراسیمه چنین می‌دارند جفت چشم سیه و طاقچهٔ ابرویم
(گ ۲۳۴پ)

غزل ۹۳۵، در تصحیح استاد مصفا دارای ۴ بیت است که حتی تخلص شاعر را هم ندارد و کاملاً نشان می‌دهد که این غزل در نسخه‌های مورد استفادهٔ ایشان ناقص بوده است. اما در نسخهٔ چوروم این غزل ۵ بیت دیگر نیز دارد که جمعاً ۹ بیت می‌شود و غزل هم تکمیل می‌شود:

همچو گل در پای خاص و عام بست از چه می‌دانی ز بی‌خاری نه‌ایم
هیچ دیگر نیستم از هرچه هست جز همین در مردم‌آزاری نه‌ایم
بوده‌ام از جمع بیکاران یکی بلکه هم لایق به بیکاری نه‌ایم
نیست ما را حاجت جنگ و جدل مرد گردی و سپهداری نه‌ایم
زور و زر اهل غلو دارند و ما چون نزاری جز همه زاری نه‌ایم
(گ ۱۸۵پ - ۱۸۶ر)

غزل ۹۷۷، این دو بیت دست‌نویس چوروم را ندارد:

خلوت‌نشین ندیدم آلا که در نمازش بت را نمی‌توانم جز در نماز دیدن
هم با در تو گردهم دریابم ای مسبب دیدار دوستان را وجهی بساز دیدن
(گ ۱۶۹ر)

در غزل ۹۷۹ بیت ذیل در نسخه چاپی نیست:

دری دگر بگشاید چو آنک قسم تو آید به پای حرص چه شاید به شرق و غرب دویدن
(گ ۱۷۱ پ)

در غزل ۹۸۰، این بیت را باید اضافه کرد:

نمی‌دانم در این حالت که خواهد به فریاد من بی‌دل رسیدن
(گ ۲۲۶ ر)

غزل سه بیتی که به شماره ۱۰۰۱، چاپ شده، واضح است که ناقص است و می‌بایست

غزل را از روی دست‌نویس چوروم تکمیل کرد:

چون گشت سودای دلم گفتم ز مبدأ گیرمش

بازار او برهم زدم برخاست در آزار من

پروانه‌سوزان ناسزا گشتم به دردی مبتلا

کز وصف آن عاجز شده نطق شکرگفتار من

جایی گرفتارم که شد امیدم از جان منقطع

تقدیر کی دیگر شود از کوشش بسیار من

با دلربایی چون کنم هم‌خانگی کورا بود

گر حسن و ناز خویشتن ننگ آید از دیدار من

لبها به دندان شاهدان از رشک ناز و حسن او

در عین حیرت اختران از چشم شب‌بیدار من

نه زهره نظاره‌ای نه درد دل را چاره‌ای

تا خود که خواهد کرد حل این مشکل دشوار من

(گ ۲۳۲ پ - ۲۳۳ ر)

در غزل ۱۰۲۶، این بیت نسخه چوروم از قلم افتاده است:

شکستگان را از بهر تندرستی خویش به دست آر و مشو همچو غافلان خودبین

(گ ۲۲۹ پ)

در غزل ۱۰۳۱ این بیت را باید از روی نسخه چوروم به غزل افزود:

ورقی ز نقش رویت ببرم به پیش بت‌گر متقبلم که دیگر نکند بتان سنگین

(گ ۱۶۰ ر)

در غزل ۱۰۴۲، این دو بیت را باید از نسخه چوروم افزود:

سر به سلطانی درآرم گر فرود آید سرت آنک تو مولی من باشی و من مولای تو

آتش از سر درگذشت و اختیار از دست رفت هر که را درسینه افتد آتش سودای تو

(گ ۱۷۹ پ)

در انتهای غزل شماره ۱۰۵۰، این بیت را بایستی از نسخه چوروم افزود:

الحق به راستی سخن از راستان نکوست دارد به راستی قدم استوار سرو
(گ ۲۱۹پ)

در غزل شماره ۱۰۶۲، این بیت را نیز باید افزود:

دست من گیر که پای از جا رفت چاره‌ای کن بلغ السیل زباه^{۱۱}
(گ ۲۱۴پ)

در غزل ۱۰۹۳، این دو بیت را می‌بایست از دست‌نویس چوروم بدان غزل افزود:

گرچه یارانم از محبت تو سرزنش می‌کنند و بیغاره
چه کنم کز غرور خود هستند پنجه‌زن [بر] دل جگرخواره
(گ ۱۰۹ر)

در غزل ۱۱۲۷، این سه بیت در نسخه چوروم نقل شده که در نسخه چاپی نیست:

هر دم قبول‌کرده خود را مران ز پیش نامهربان مشو که ز مهمم گزیده‌ای
گر از سرم دو دیده برآری فدای تست در چشم من عزیزتر از هر دو دیده‌ای
ای تازه‌تر ز لاله سیراب شرم دار با دوستان چرا چو گل پژمریده‌ای
(گ ۱۸۱پ)

در غزل ۱۳۱۳، این بیت را نیز می‌بایست از دست‌نویس چوروم بدان افزود:

مرا خود توقع نباشد ولیکن گرت هیچ رغبت بود می‌توانی
(گ ۱۷۸پ)

اتفاقاً این بیت به نوعی تکمیل‌کننده دو بیت قبلی است که می‌گوید:

چه باشد که روزی پیامی فرستی که گویی چه حالی، کجایی، چه سانی
بدین قانعم از تو زیرا که بختم نباشد که یک شب نهانم بخوانی
و در ادامه بیت مذکور که می‌گوید من خود توقع چنین چیزی را ندارم، آیا خود تو هم
رغبتی به احوالپرسی و در نهایت وصال داری یا نه؟

در غزل ۱۳۹۱، این دو بیت را باید از دست‌نویس چوروم اضافه کرد:

بس خلق که بفریب بس فتنه که برخیزد گر پرده براندازی وز خانه برون آبی
گر زلف بشورانی اسلام براندازی ور غمزه بجنابانی دلها همه بریابی
(گ ۱۵۳ر)

به غزل ۱۴۰۷، این سه بیت باید اضافه شود:

دیر شد تا در حجابم از بهشت روی تو بر امید وعده می‌باشم چو آدم دانه‌ای
آه اگر روزی چو دامن سر نهم بر پای تو محرمی کو کز نوم حاصل کند پروانه‌ای
هرچه از وصل تو می‌گویم محال اندیشه‌ای است این توقع کی کند عاقل مگر دیوانه‌ای
(گ ۱۵۳ر)

۴. رباعی

رباعیات نزاری همراه با نامه‌های منظوم او به کوشش دکتر محمود رفیعی و دکتر راشد محصل بر اساس همان نسخه روسیه (و نسخه تاجیکستان تنها با هفت رباعی) چاپ شده، ولی همچنانکه در مقدمه گفته‌اند ۲۲ رباعی به دلیل رطوبت‌زدگی قابل خواندن نبودند و بنابراین آن رباعیات در چاپ نیامده‌اند. در دست‌نویس چوروم گرچه فقط ۲۸ رباعی آمده، اما از بین این تعداد، ۷ رباعی در بین رباعیات چاپ شده نیست که احتمالاً از همان رباعیات آسیب‌دیده در نسخه روسیه هستند. بنابراین آن هفت رباعی را ما در این مقاله نقل می‌کنیم:

تا عاشق مطلق نشوی عشق مباز تا نیک محقق نشوی عشق مباز
یعنی که اگر عشق ز جان خواهی باخت تا مرد انالحق نشوی عشق مباز
(گ ۲۴۸)

ما را غم و درد عشق او می‌سازد او داند اگر کُشد^{۱۲} وگر بنوازد
این راز نه آنست که هر کس داند وین عشق نه آنست که هرکس بازد
(گ ۲۴۹پ)

ای دوست به جان با تو سخن می‌گویم پیدا و نهان با تو سخن می‌گویم
لیکن چه کنم اگر نگویم با تو جانی تو از آن با تو سخن می‌گویم
(گ ۲۴۹پ)

بر بوی لب تو جان به لب می‌خواهم بوس از لب تو از آن سبب می‌خواهم
گه‌گه چو به شب می‌کنی از غیب ظهور روز و شب و سال و ماه شب می‌خواهم
(گ ۲۵۰)

تا جان تو جام جان جان درنکشد دامن ز همه کون و مکان درنکشد
نادیده جمال شاهد شیفتگان آن به که خردمند زبان درنکشد
(گ ۲۵۰پ)

عشق آمد و رخت هستی‌ام [بر] هم سوخت بت‌خانه و بت‌پرستی‌ام برهم سوخت
هشیار بدم مست می شوقم کرد پس هشیاری و مستی‌ام برهم سوخت
(گ ۲۵۱)

با یار گر افتاد مرا این سروکار
وز دایره عقل برون شد سروکار
گفتم همه با تو در میان آم، گفت
گر مرد منی از این میان گیر کنار
(گ ۲۵۱ر)

مثنوی دستورنامه در مقدمه دیوان نزاری (صص ۲۵۷ - ۲۹۹) به کوشش دکتر مظاهر مصفا بر اساس سه نسخه خطی و یک نسخه چاپی برتلس چاپ و منتشر شده است. عمده اختلاف مثنوی مندرج در نسخه چوروم با نسخه‌های مورد مراجعه مصحح در تعداد ابیات مثنوی است. با این توضیح که در نسخه چوروم تعداد ابیات دستورنامه ۵۴۰ بیت است ولی در چاپی ۵۷۶ بیت. این اختلاف ابیات همچنانکه قبلاً نیز گفتیم در سایر قالبها به ویژه غزلیات هم به چشم می‌خورد.

۷. نتیجه

همچنان که ملاحظه می‌شود بیش از ۱۰۰ بیت به اشعار شاعر مهم و نامی قرن هشتم نزاری قهستانی فقط بر اساس یک نسخه افزوده شد. ۱۲ بیت برای مثنوی روز و شب، ۱۷ بیت برای سفرنامه، ۶۱ بیت برای غزلیات و ۷ رباعی (۱۴ بیت). البته این ابیات غیر از اشعاری است که در قالبهای قصیده، قطعه، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، مسمط و حتی چند غزل (که در دیوان غزلیات نیستند)، در دست‌نویس‌های کهن از نزاری باقی مانده و هنوز چاپ نشده‌اند.

پی‌نوشت

۱. در مورد او نک: بایبوردی، چنگیزغلامعلی، زندگی و آثار نزاری، ترجمه مهناز صدیقی، علمی، تهران، ۱۳۷۰؛ ابوجمال، نادیه، بقای بعد از مغول، نزاری قهستانی و تداوم سنت اسماعیلی، ترجمه فریدون بدره‌ای، نشر فرزانه‌روز، تهران، ۱۳۹۲، صص ۶۵ - ۱۵۹.

۲. به برخی از نسخه‌های کلیات نزاری که اغلب با عنوان «دیوان نزاری» معرفی و فهرست شده‌اند، اشاره‌ای می‌کنیم:

دیوان نزاری که در موزه آسیایی آکادمی علوم لنینگراد به شماره A.972 نگهداری می‌شود و شامل غزلیات و برخی قصاید و رباعی و ... می‌شود. این نسخه تاریخ کتابت ندارد ولی ویژگیهای کتابتی آن نشان می‌دهد این نسخه در قرن دهم کتابت شده است. میکروفیلم این نسخه به شماره ۱۰۶۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۸، ۱۰/۱).

نسخه دیگر که در همین موزه نگهداری می‌شود که در ۱۰۲۱ قمری به دست محمدطاهر محزون بخاری کتابت شده و اغلب شامل غزلیات است و اندکی قطعه و قصیده دارد. میکروفیلم این نسخه نیز به شماره ۱۴۰۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (نک: همانجا).

نسخه دیوان نزاری در کتابخانه ملی تبریز به شماره ۳۶۵۲ که شامل غزلیات، قطعه، قصیده، ترکیب‌بند و رباعی است.

کلیات نزاری به شمارهٔ B ۱۰۰ در تاجیکستان، کتابت شده در ۹۷۲ق در ۴۱۰ برگ که شامل همهٔ مثنویها (جز نامه‌ها) و نیز چند قطعه، رباعی و غزل است.

دست‌نویس شمارهٔ ۲۷۹۶ مجموعه‌ای است که در کتابخانهٔ شهید علی پاشا نگهداری می‌شود و یکی از محتویان مجموعه که در قرن نهم کتابت شده مربوط به اشعار نزاری است که فقط ۵۲ برگ دارد و گزیده‌ای است از چند ترکیب‌بند، مسمط، ترجیع‌بند، قطعه و مثنوی. با اینکه در ابتدای اشعار نوشته شده «غزلیات نزاری»، ولی حتی یک غزل هم در آن وجود ندارد. نسخه گرچه گزیده است، ولی در تصحیح اشعار چاپ نشدهٔ نزاری مفید است (در مورد برخی از نسخه‌های مذکور نک: چنگیز غلام‌علی بایبوردی، ۱۳۷۰: ۱۵ - ۳۰).

۳. ظاهراً اولین بار بالدیریف این نسخه را در سال ۱۹۵۵ معرفی کرده است (نک: A.M Boldyrev, 1955: 507). نادیه ابوجمال (۱۳۹۲: ۱۶۹) بر اساس همین منبع به این نسخه اشاره کرده است و پورجوادی (۱۳۸۵: ۲۹) به همین اشارهٔ ابوجمال ارجاع داده است.

۴. از دوستان و سروران ارجمند دکتر نجات طوسون که برگه‌های مربوط به مثنویها و محمدتقی حسینی که سایر صفحات (قصاید و غزلیات و قطعات و...) را در اختیار بنده گذاشتند، صمیمانه سپاسگزارم.

۵. پیشتر مقالهٔ محققانه‌ای با امضای کریم کتابیار با عنوان «منظومه‌ای مناظره‌ای از نزاری قهستانی» در مجلهٔ آینه پژوهش (دورهٔ ۱۸، شمارهٔ پیاپی ۱۰۵ - ۱۰۶، پاییز ۱۳۸۶، صص ۸۲ - ۸۷) چاپ شده که ضمن معرفی اثر و نیز ارائهٔ نکات سودمند در خصوص نسخه‌های خطی منظومه، دربارهٔ برخی ضبط‌های مصحح تأملات و نقدهای قابل توجهی دارد. از این رو ما در اینجا به موارد اشاره شده از سوی آن محقق ارجمند نپرداختیم.

۶. گفتنی است مصراع اول در دست‌نویس چوروم به لحاظ وزنی غلط است: جای تو جایگاه تنگ و تار بود؛ به جای جایگاه می‌بایست همان «چاه» باشد که در نسخهٔ روسیه به درستی ضبط شده است.

۷. نسخه: ملک

۸. نسخه: گفتم

۹. نسخه: شده‌ام

۱۰. این بیت در دست‌نویس روسیه و تاجیکستان بدین صورت ضبط شده، که به نظر صحیح‌تر است:

عشق بر ناز تو زیباست اگر حسن کنی بازی حسن تو ختم است اگر ناز کند

۱۱. ضرب‌المثل است؛ یعنی سیل به بلندیهایی زمین رسید و کار از کار گذشت.

۱۲. نسخه: بکشد

منابع

ابوجمال، نادیه، ۱۳۹۲، *بقای بعد از مغول، نزاری قهستانی و تداوم سنت اسماعیلی*، ترجمهٔ فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه‌روز.

بایبوردی، چنگیز غلام‌علی، ۱۳۷۰، *زندگی و آثار نزاری*، ترجمهٔ مهناز صدری، به اهتمام و نفقهٔ محمود رفیعی، تهران، علمی.

پورجوادی، نصرالله، ۱۳۸۵، «مقدمه» مثنوی روز و شب، حکیم نزاری قهستانی، تهران، نشر نی.

حسینی، محمدتقی، ۱۳۹۰، (ترجمه و تنظیم)، *فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانهٔ چوروم حسن‌پاشا*، قم، مجمع ذخایر اسلامی.

دانش پژوه، محمدتقی، ۱۳۴۸، *فهرست میکروفیلیهای کتابخانهٔ مرکزی و اسناد دانشگاه تهران*، جلد اول، تهران، دانشگاه تهران.

- _____ ۱۳۵۸، «کتابخانه شچدرین در شهر لنینگراد»، نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر هشتم (نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های اتحاد جماهیر شوروی)، تهران، دانشگاه تهران.
- کتابیار، کریم، ۱۳۸۶، «منظومه‌ای مناظره‌ای از نزاری قهستانی» / *آینه پژوهش*، دوره ۱۸، شماره پیاپی ۱۰۵ - ۱۰۶، پاییز، صص ۸۲ - ۸۷.
- نزاری قهستانی، ۱۳۹۰، *سفرنامه*، به تصحیح و مقابله چنگیز غلامعلی بایبوردی، به اهتمام محمود رفیعی، تهران، هیرمند، تهران.
- _____ ۱۳۸۵، *مثنوی روز و شب*، به تصحیح و با مقدمه نصرالله پورجوادی، تهران، نشر نی.
- _____ ۱۳۹۶، *نامه‌های منظوم و رباعیات*، به کوشش محمود رفیعی و محمدرضا راشد محصل، بیرجند، چهار درخت.
- _____ ۱۳۷۱، *دیوان*، جلد اول، به تصحیح مظاهر مصفا، به نفقه و اهتمام محمود رفیعی، تهران، علمی. جلد دوم، ۱۳۷۳، تهران، صدوق.
- _____ ۸۶۵ق، کلیات، نسخه خطی کتابخانه چوروم حسن پاشا، شماره ۱۹۵۵.
- _____ ۸۳۷ق، کلیات، نسخه خطی کتابخانه سالتیکوف شچدرین (لنینگراد)، شماره ۴۱۵
- Boldyrev, A.M., 1955, *et al Katalog Vostochnykh rukopisei*, Akademii nauk Tadhnikskoi SSSR.